

MORMINTE DIN MOESIA INFERIOR CU RESTURILE INCINERAȚIEI LA RUG DEPUSE ÎN URNĂ

LIANA OȚA*

loredanaota@yahoo.com

GRAVES FOUND IN MOESIA INFERIOR WITH THE REMAINS FROM THE PYRE CREMATION DEPOSITED IN AN URN

ABSTRACT: *The author tries to synthesize the characteristics of the graves of this type found, up until now, in Moesia Inferior.*

Only three graves of this type are, in the present stage of the research, isolated discoveries – those found in Hamcearca, Visterna and Madara. Other 132 graves are concentrated in seven cemeteries, as follows: 125 in Enisala, two in the tumular necropolis in Histria, and one in Noviodunum, Drașan, General Toșevo, Butovo, Niculițel. The majority of the tombs analyzed here were discovered in rural cemeteries from Moesia Inferior (132, three isolated graves and 129 in five necropolises – Enisala, Drașan,

General Toșevo, Butovo, Niculițel), two in the cemetery of a Greek town (Histria) and only one in the necropolis of a Roman town (Noviodunum).

Taking into consideration the differences between the cemeteries with tombs of this type, the question of the origin of the graves with the remains from the pyre cremation deposited in a pit, found in Moesia Inferior, must receive, in author's opinion, a particular answer for each case.

KEYWORDS: cremation, urn, grave, grave-goods, Moesia Inferior.

REZUMAT: Discuția asupra mormintelor cu resturile incinerăției la rug depuse într-o urnă pare, la o primă vedere, aproape inutilă pentru teritoriul provinciei Moesia Inferior. Impresia derivă din mai multe circumstanțe. Majoritatea mormintelor de acest tip se concentrează, în Moesia Inferior, într-o singură necropolă, cea de la Enisala. Din păcate însă, o mare parte din mormintele descoperite (91) au fost distruse de complexe funerare medievale, astfel încât datele ce s-au mai putut recupera au fost incomplete. La aceasta se adaugă modul publicării, fără un catalog sistematic, informația despre morminte fiind răspândită în tot cuprinsul articolelor, dar în mod inegal, astfel încât despre unele complexe funerare nu se amintește aproape nimic. O dificultate majoră constă în absența datelor despre resturile de la rug (Brandschutt) pentru o bună parte din mormintele analizate în rândurile ce urmează. Publicarea unor date

parcimonioase despre resturile cremației este însă caracteristică nu numai complexelor cu resturile incinerăției la rug depuse în urnă, ci și altor tipuri de morminte de incinerăție (busta¹). Reluarea discuției asupra tipurilor de morminte de incinerăție din Moesia Inferior este de la început pusă în dificultate în stabilirea unor distincții care în literatura de specialitate din alte țări au devenit deja, de mult timp, indispensabile². Tipologia mormintelor de incinerăție stabilită de mine, și publicată pe parcursul mai multor studii, nu a putut opera decât cu unele concepte cu grad mare de generalitate (busta, morminte cu resturile incinerăției la rug depuse în groapă, cutie sau urnă). Pentru o mai bună înțelegere a dificultăților enumerate mai sus, dau un singur exemplu, legat de tematica aleasă pentru rândurile de față: Noviodunum M. II-A m. 13, pe care autorul³ îl descrie ca un complex cu incinerăția fără groapă, făcută pe solul antic, iar apoi o

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București

¹ Oța 2007a, p. 79–80.z

² Müller 1977, Bechert 1980.

³ Pentru a nu îngreuna lectura textului, nu fac trimiteri bibliografice pentru morminte decât în catalogul final, ordonat alfabetic.

parte a resturilor cremației a fost depusă în urnă. Absența mai multor detalii nu permite decât formularea unor întrebări, fără posibilitatea unui răspuns cert – este vorba de un mormânt cu locul incinerăției identic cu cel al înmormântării, unde o parte a resturilor arderii s-au strâns într-un recipient (*bustum* cu *Knochenrest*)⁴ sau de o ardere a defunctului la rug, după care resturile incinerăției au fost luate și depuse într-o urnă, situată lângă rug (*Brandschuttgrab* cu urnă sau *Knochenrest* în cazul în care pe lângă recipientul cu oase calcinate s-au depus în groapă și rămășițe de la rug sau *Ossuariengrab*⁵ în cazul în care nu s-au mai depus și alte resturi ale rugului în groapă). Am optat pentru încadrarea complexului amintit în categoria generală a mormintelor cu defunctul ars la ustrina, având în vedere lipsa oricăror date despre raportul spațial dintre urnă și locul arderii și faptul că autorul l-a clasificat ca mormânt de incinerăție, și nu ca incinerăție pe loc, ca în cazul altor complexe din necropola de la *Noviodunum*⁶.

Cred, totuși, că dificultățile semnalate mai sus nu trebuie să împiedice încercările de sinteză, aproape absente în cazul mormintelor romane timpurii din *Moesia Inferior*⁷. Scopul acestor sinteze este, în opinia mea, nu numai unul

de adunare a informației existente la un moment dat despre un tip de mormânt, dar și unul metodologic, mai precis de subliniere a lipsurilor cercetării într-un stadiu anumit, și de conturare a unor întrebări care pot fi soluționate în viitor. Acestea sunt motivele care m-au determinat să încerc o sinteză asupra mormintelor din *Moesia Inferior* cu resturile incinerăției la rug depuse în urnă publicate până în prezent⁸.

Prin morminte cu resturile incinerăției la rug depuse în urnă înțeleg deci complexul funerar rezultat al unei suite de acte: arderea defunctului la ustrina, selectarea oaselor calcinate (fără a putea preciza în toate cazurile dacă au fost sau nu spălate, deci separate de alte resturi ale arderii precum cenușă, cărbune sau chiar resturi ale inventarului ars odată cu persoana decedată), și depunerea lor într-o urnă aflată în alt loc decât rugul (fără a putea preciza, în toate cazurile, dacă în mormânt au fost depuse sau nu pe lângă urnă și alte resturi ale incinerăției).

CUVINTE CHEIE: incinerăție, urnă, mormânt, inventar funerar, *Moesia Inferior*.

I. NUMĂR DE MORMINTE ȘI DISTRIBUȚIE TERITORIALĂ

Paradoxal, tipul de morminte aflat în discuție este cel mai bine reprezentat numeric în cadrul categoriei de morminte pentru care locul arderii nu coincide cu locul înmormântării. Dacă se ține cont de statistica întocmită de autorii care au descoperit și publicat cel mai mare număr de morminte cu resturile incinerăției la rug depuse în urnă din provincia *Moesia Inferior* (M. Babeș și M. Mănușu-Adameșteanu pentru necropola de la Enisala), atunci cifra totală a complexelor se ridică la 135. Din păcate însă, lipsesc în întregime datele referitoare la 62 de morminte descoperite în necropola de la Enisala, publicate ca fiind de incinerăție, probabil în urnă, dar despre care nu s-au mai putut recupera date. Lor li se adaugă 17 morminte pe care am preferat să le omit din statistica întocmită de mine, fie din cauza absenței datelor (12 morminte), fie din cauza gradului mare de nesiguranță (5 complexe, cu materialul publicat relativ amănunțit, dar fără a putea preciza care vas este urna și care inventarul propriu-zis). 53 de morminte au fost publicate cu date amănunțite, pe baza cărora am încercat să conturez principalele caracteristici ale acestui tip de înmormântări. Am încercat să coroborez datele mele cu observațiile autorilor, acolo unde a fost posibil, astfel încât discuția asupra mormintelor de incinerăție în urnă se va referi de multe ori la cele două planuri ale informației: cel verificat de mine și cel întocmit prin totalizarea observațiilor mele cu remarcile celor doi autori mai sus menționați.

Rezerve în ceea ce privește încadrarea tipologică în categoria mormintelor cu resturile incinerăției la rug depuse în urnă se pot exprima în cazul a trei morminte. Unul a fost menționat mai sus, cu toate semnele de întrebare ridicate și cu motivele care m-au făcut să-l încadrez în tipul ce face subiectul rândurilor de

⁴ Bechert 1980, p. 256; Müller 1977, p. 15.

⁵ Müller 1977, p. 12–13.

⁶ Vezi, pentru comparație Oța 2007 b, p. 224, pentru discuția asupra T. XXIV de la Histria, considerat ca mormânt cu resturile incinerăției strânse la un loc lângă rug, deci în exteriorul lui, nu în interior, ca în cazul înmormântărilor cu incinerăție pe loc.

⁷ Lucrările de doctorat nepublicate ale lui L. Getov și L. Oța; Getov 1970; Vulčeva 1997 (care folosește date strânse de L. Getov în lucrarea sa de doctorat).

⁸ Demersul meu datorează mult amabilității d-nei Mihaela Mănușu-Adameșteanu, care a avut răbdarea să revadă materialul publicat, aflat la ICEM Tulcea, răspunzând astfel numeroaselor mele întrebări, și, de asemenea, a avut generozitatea de a-mi permite să folosesc informațiile în lucrarea de doctorat și în studiul de față.

față. Celelalte două complexe au fost descoperite la Butovo și Madara. Rezervele provin din terminologia folosită, care adaugă o nouă dificultate celor deja menționate. Termenul de „urnă” se folosește uneori în literatura de specialitate din țara noastră nu numai pentru a desemna recipientul în care s-au depus oasele calcinate (eventual și alte resturi ale arderii), ci și cu o conotație tipologică. Deși cu scuza datorată faptului că informația a fost recuperată, poate fi amintit complexul funerar de la Aliman⁹, în care vasul-borcan a fost clasificat drept „urnă”. Chiar dacă nu are legătură cu discuția de față, poate fi amintită și tipologia ceramicii carpice întocmită de G. Bichir¹⁰, care denumesc „vas-urnă” recipientele descoperite atât în așezări, cât și în necropole. Deși doar două vase au fost descoperite în morminte, D. Mitova-Džonova aplică termenul de urne tuturor recipientelor ceramice decorate unei fețe umane¹¹. În literatura bulgară, termenul de „urnă” se aplică uneori și gropii în care s-au depus resturile incinerației la rug¹². Desigur, pentru evitarea oricăror confuzii, ar fi fost poate util de schimbat terminologia mormintelor de incinerație în: morminte fără receptacol¹³ al oaselor calcinate (deci cu resturile arderii depuse în groapă) și morminte cu receptacol al oaselor calcinate (pentru cazul particular al Moesiei Inferior cu două sub-tipuri – receptacol din piatră și receptacol din ceramică sau sticlă). Dată fiind însă larga răspândire a denumirii de „morminte de incinerație în urnă” nu numai pentru descoperiri din teritoriile aflate în componența Imperiului roman, ci și pentru zone din afara sa, cred însă că această propunere nu are șanse de reușită. Menționez că nici eu nu folosesc termenii amintiți mai sus, ci prefer sintagmele „morminte cu resturile incinerației la rug depuse în groapă”, „morminte cu resturile incinerației la rug depuse în cutie” (prin cutie înțeleg o construcție rectangulară din lespezi de piatră, cărămizi sau țigle) și „morminte cu resturile incinerației la rug depuse în urnă” (prin urnă înțeleg un vas, ceramic, și, foarte rar pentru Moesia Inferior, din sticlă). Alături de complexul de la Noviodunum, și mormintele de la Butovo și Madara vor fi luate în calcul pentru trasarea caracteristicilor mormintelor cu resturile incinerației la rug depuse în urnă, numărul total al complexelor de acest tip cuantificate de mine ridicându-se astfel la 56. I se poate imputa acestui demers că nu ia în calcul decât un mic număr de complexe (41,48% din totalul mormintelor de acest tip atestate pentru Moesia Inferior). Încercarea de a introduce în statistică și celelalte 79 de complexe ar duce la o marjă prea mare de eroare, după părerea mea, și nici nu ar fi posibilă în întregime, având în vedere lipsa aproape totală a observațiilor în cazul a 12 morminte. Cred însă că un demers ca cel încercat de mine este necesar, fie și numai pentru a formula unele întrebări, de care cercetarea viitoare va ține, poate, cont.

Distribuția teritorială a celor 135 de morminte cu resturile incinerației la rug depuse în urnă este sugestivă. În actualul stadiu al cercetării, doar trei morminte de acest tip sunt izolate – cele de la Hamcearca, Visterna și Madara. Trebuie însă subliniat faptul că mormintele izolate s-au descoperit fie întâmplător, fie în urma unor periegeze, ceea ce lasă deschisă posibilitatea apartenenței lor la necropole, rămase deocamdată nedescoperite. Restul de 132 de complexe se grupează în șapte necropole, după cum urmează: 125 la Enisala, două la Histria (ambele în necropola tumulară) și câte unul la Noviodunum, Drașan, General Toșevo, Butovo și Niculițel. Majoritatea complexelor în discuție au fost descoperite în mediul rural al provinciei Moesia Inferior (132, trei morminte izolate și 129 grupate în cinci necropole – Enisala, Drașan, General Toșevo, Butovo, Niculițel), două într-un cimitir al unui oraș grecesc (Histria) și doar unul în necropola unui oraș roman (Noviodunum).

Morminte de acest tip, dar fără a fi descrise, au fost semnalate și în cimitirele de la Barboși¹⁴, Abrittus¹⁵ și Nicolae Bălcescu¹⁶.

⁹ Scorpan 1974

¹⁰ Bichir 1973, p. 72–73.

¹¹ Mitova-Džonova 1972.

¹² Mašov 1975, p. 41, pentru necropola de la Drașan (unde vorbește despre gropi cu rol de urnă).

¹³ Vezi, în acest sens, și tipologia mormintelor întocmită de P. Galliou pentru Armorica (1989, p. 40–41).

¹⁴ Sanie 1981, p. 81–82; Sanie 1994, p. 158.

¹⁵ Hoddinott 1975, p. 163–164.

¹⁶ Scorpan 1973, p. 144 (necropolă ce începe în secolele III-II a. Chr. și durează până în epoca romană).

II. CARACTERISTICI ALE MORMINTELOR

Marea majoritate a mormintelor din Moesia Inferior cu resturile incinerăției la rug depuse în urnă este alcătuită din complexe plane: 131 (toate mormintele de acest tip de la Enisala, Hamcearca, Visterna, Drașan, Madara, Butovo și Niculișel). Doar patru morminte au fost tumulare, dintre care două principale – Histria T. VI și General Toșevo (deși situat în extremitatea sudică, aproape de marginea movilei), iar două secundare, Histria T. XXX¹ (foarte apropiat cronologic de mormântul principal, ceea ce l-a făcut pe autorul săpăturilor să ia în calcul chiar și posibila apartenență a celor doi defuncți la aceeași familie.), și Noviodunum M. II-A m. 13.

Drept **urnă** au fost folosite cu precădere vase lucrate la roată – 31 de morminte din cele 56 cu date cuantificabile. Forma ceramică predominantă este urciorul-amforoidal – 19 cazuri din 56 (18 complexe la Enisala, cărora li se adaugă mormântul de la Visterna). Dacă se iau în considerare evidențele întocmite de M. Babeș și M. Mănușu-Adameșteanu, ar reieși un număr de aproximativ 91 de urcioare amforoidale, provenite din cele 135 de morminte (am folosit cuvântul „aproximativ” datorită faptului că al doilea dintre autorii citați mai sus nu dă numărul exact al urciorelor amforoidale, ci doar procentul – 63%). În ordine numerică descrescătoare, patru morminte au avut drept urnă oale (Enisala M. 19, 32, LIV, Hamcearca), amforele au fost folosite ca urne în două morminte (ambele la Histria), și în câte singur caz urna era o căniță cu două toarte (Enisala M. III), o cupă (Butovo) și un castron (Niculișel). Vasul folosit ca urnă în mormântul de acest tip de la Noviodunum era sau căniță sau urcior (ambele forme ceramice sunt menționate de autor în inventarul mormântului, dar am presupus că una dintre ele reprezintă, de fapt, urna). Tot în categoria urnelor lucrate la roată se încadrează și cele două complexe de la Enisala care au folosit drept urne vase fragmentare: fund de urcior (Enisala M. 35) și jumătatea inferioară a unui vas roman (Enisala M. 36). Doar 10 morminte din cele 56 cuantificabile, adică 17,85%, au avut ca urnă un vas lucrat cu mâna (nouă complexe de la Enisala și unul de la Drașan). Dacă ne raportăm din nou la statisticile celor doi autori care au publicat complexe de la Enisala, atunci numărul vaselor lucrate cu mâna folosite ca urnă este de 26, cărora li se adaugă complexul amintit de la Drașan (și atunci procentul se ridică la 20%). Fără excepție, urnele lucrate cu mâna sunt vase-borcan. Un caz aparte de urnă, deocamdată singular pentru Moesia Inferior, îl reprezintă vasul de sticlă din M. XXIX de la Enisala. Dintre cele 56 de morminte publicate detaliat, 12 nu au menționat nimic despre urnă (11 complexe de la Enisala și unul de la Madara), iar în cazul celui de-al doilea complex de la General Toșevo și M. 8 de la Enisala nu este amintită tehnica de execuție a urnei (sunt folosite expresii ca „vas cu pereții groși” în primul caz și „vas de dimensiuni mari” în cel de-al doilea).

Alături de vase întregi, se întâlnesc și șapte cazuri de **folosire intenționată a unor părți ale vaselor drept urnă**. Caracteristica amintită este documentată, până în prezent, doar în cimitirul de la Enisala, unde în șase complexe oasele calcinate au fost depuse în jumătatea inferioară a unor vase (trei urcioare amforoidale, două vase-borcan și un „vas roman”), și excepțional într-un fund de urcior (Enisala M. 35).

Intervențiile asupra urnei deschid un capitol controversat al discuției despre mormintele cu resturile incinerăției la rug depuse în urnă din Moesia Inferior. Nici o urnă nu a fost găsită intactă în necropola de la Enisala, subliniază M. Babeș și M. Mănușu-Adameșteanu. În acest fenomen, ei înscriu 13 cazuri de folosire intenționată drept urnă a unor părți de vase (vezi *supra*, pentru statistica întocmită de mine), dar și 23 de cazuri de deteriorări intenționate ale gurii sau bazei vasului-urnă de la Enisala. Încercând o detaliere a tipului de intervenții asupra urnei, eu am înregistrat patru situații. Situația cea mai des întâlnită numeric (14 cazuri dintr-un total de 29 verificate de mine) este cea a spargerii intenționate, în antichitate, a buzei sau toartei urnei (documentată doar în necropola de la Enisala). În patru cazuri, tot din necropola amintită, urnele au fost găurite intenționat. Pentru nouă morminte, sunt menționate spărturi ale urnei, fără alte detalii (șapte morminte de la Enisala, cărora li se adaugă Hamcearca și General Toșevo). Lipsa precizărilor este totuși de natură să ridice anumite semne de întrebare referitoare la perioada în care au avut loc respectivele distrugerii. Cel puțin pentru cimitirul de la Enisala, cred nu poate fi exclusă aprioric o deteriorare a

urnelor prin suprapunerea și distrugerea mormintelor antice de către cele medievale, astfel încât fenomenul intervențiilor intenționate din antichitate asupra tuturor urnelor de la Enisala este, după părerea mea, o presupunere și nu o certitudine. Bazându-se pe urmele de arsură și de funingine observate pe două urne, ambele de la Enisala (M. 12 și M. 35), M. Babeș presupune o folosire anterioară, în scopuri casnice, a unora dintre vasele care au fost apoi utilizate drept urne. În lipsa unor analize macrobotanice, orice discuție pro sau contra, în jurul folosirii anterioare a urnelor în gospodărie, este mai degrabă hazardată. Măcar cu titlu de inventar, aș vrea totuși să atrag atenția asupra câtorva aspecte. Urmele de funingine și de arsură de pe urna M. 35 se plasează doar la exterior, iar acest fapt poate avea drept eventuală explicație și practici ulterioare arderii pe rug a cadavrului, dar anterioare închiderii mormântului (arderea unor substanțe solide sau lichide în cadrul ceremonialului funerar¹⁷). Din punct de vedere metodologic, ar trebui menționat faptul că același autor acceptă drept explicație a urmelor de funingine și arsură folosirea anterioară în scopuri casnice, pe când distrugerea buzei sau toartei urnei o pune pe seama “omorării rituale” a inventarului funerar, deși mă întreb de ce nu ar putea fi, și în acest caz, acceptată o distrugere datorată unei folosiri anterioare. Un al treilea aspect pe care îl am în vedere atunci când exclud posibilitatea unei folosiri anterioare în gospodărie a urnelor îl reprezintă raritatea urmelor de arsură sau funingine pe receptacolele menționate.

Doar în 10 cazuri din cele 56 luate în calcul de mine, urnele au fost **acoperite**. Din cele 10 situații, una, care va fi amintită mai jos, stă totuși sub semnul întrebării. În majoritatea cazurilor (șase) s-a folosit drept capac un vas ceramic, întreg (Enisala M. XXVI și Histria T. XXX¹ – în ambele cazuri bol) sau fragmentar (Enisala M. 30 – baza unui vas dacic, care suprapune baza unui vas roman; Enisala M. I – castron, cu buza spartă, descoperit în urnă, care poate fi interpretat și ca inventar, și drept capac; Visterna – piciorul unei fructiere; Niculițel „pe Olinda” – oală, din pastă grosieră, lucrată cu mâna, decorată cu alveole, cu toate fragmentare). Urnele din M. 4 și 32 de la Enisala au fost acoperite cu cioburi de vase, iar pentru M. 35 și LXIV de la Enisala s-au utilizat pietre drept capac. Bolul folosit drept capac al vasului borcan cu oase calcinate din M. XXVI de la Enisala a fost ars secundar, posibil ca urmare a intrării sale în contact cu resturile incinerăției depuse în urnă.

Datele despre **oasele calcinate** sunt, așa cum aminteam la începutul discuției de față, puține. Pot fi enumerate cinci morminte care au avut o cantitate mare de oase calcinate (Enisala M. 4, 22, 27, 28, Histria T. VI) și alte cinci morminte care au dat la iveală o cantitate foarte mică, simbolică (Niculițel și Enisala M. 8, 9, 29, 30). M. Babeș a observat, în aceste ultime patru cazuri, că oasele depuse în urnă erau de dimensiuni mari, ceea ce indică o ardere imperfectă. Tot o ardere imperfectă a oaselor calcinate a fost remarcată și pentru T. VI de la Histria. Prezența altor resturi de la rug (cărbuni, cenușă, pământ ars) nu s-a documentat, cel puțin pentru mormintele de la Enisala săpate de M. Babeș, nici în urne, nici în gropile mormintelor. Această precizare este esențială pentru discuția de față, căci permite definirea, cu certitudine, a unei părți din mormintele cu resturile incinerăției la rug depuse în urnă drept *Ossuariengräber*¹⁸ sau *Urnengräber*¹⁹. Procentul este relativ mic, dacă îl raportăm la numărul total de morminte cu resturile incinerăției la rug depuse în urnă atestate până în prezent în Moesia Inferior (26,66%, deși, dacă iau în calcul doar cele 56 de morminte cu date cuantificate de mine, atunci procentul se ridică semnificativ la 64,28%). Nu este deloc exclus ca observația amintită să poată fi aplicată majorității mormintelor de acest tip de la Enisala.

Orientările urnelor nu au fost obiectul atenției sau publicării detaliate. Se poate doar aminti remarca lui M. Babeș asupra preferinței, pentru cele 36 de morminte de acest tip săpate de el la Enisala, acordate orientării pe direcția nord-sud. Amfora folosită ca urnă pentru T. VI de la Histria a fost depusă cu gura spre sud-est.

¹⁷ Oța 2009, p. 119.

¹⁸ Müller 1977, p. 12–13.

¹⁹ Bechert 1908, p. 256. Termenul este folosit încă în literatura recentă (vezi, de exemplu, Struck 1996, p. 23), în înțelesul care i-a fost acordat în literatura mai veche, acela de morminte în care nu s-a remarcat prezența resturilor de la rug pe lângă urnă, în groapa complexului.

O **delimitare a mormintelor** poate fi presupusă doar în șase cazuri. M. 21, 22, XVII de la Enisala, M. 3 de la Drașan și complexul de acest tip săpat la Niculițel „pe Olinda” au fost înconjurate de ringuri de piatră. Nu știu dacă piatra figurată lipită de urna M. 10 de la Enisala a avut rol de delimitare, sau se încadrează printre cele câteva morminte ale căror urne au fost sprijinite cu una sau două pietre săpate de M. Babeș la Enisala.

Tot pentru un număr de șase complexe există, în literatura de specialitate, date despre **poziția urnei în groapă**. În jumătate dintre cazurile menționate, urna a fost găsită ușor înclinată (Enisala M. 9, 29, Histria T. XXX¹), și doar excepțional a fost depusă vertical (Enisala M. 5), culcată, cu gura spre sud-est (Histria T. VI) și excentric, lipită de pietrele din ring (Enisala M. 22).

III. INVENTAR

Urnă și capacele descoperite în cele 56 de morminte folosite de mine pentru întocmirea unei statistici au fost analizate în cadrul discuției despre caracteristicile mormintelor. De aceea, analiza asupra inventarului se va opri doar asupra categoriilor de obiecte a căror prezență în mormânt nu se află într-o relație inerentă cu oasele calcinate (aceea de receptacol sau acoperământ al lor). 21 de morminte de la Enisala, cărora li se adaugă cinci, izolate (Hamcearca, Visterna) sau din alte cimitire din Moesia Inferior (ambele complexe de acest tip de la Histria și cel de la General Toșevo), deci un total de 26 (46,42%), nu au avut inventar funerar propriu-zis. Dacă se iau în considerare și alte 13 complexe din rândul celor pe care nu le-am folosit la statistică, atunci procentul mormintelor fără inventar, din numărul total de 135, este de 28,88%.

Atât cât este posibil, voi încerca să completez datele pe care le-am obținut din analiza celor 56 de morminte cu date referitoare la patru morminte, toate de la Enisala (M. VIII, XXXIV, XLIII și LXX), ale căror recipiente ceramice au fost încadrate în categoria inventarului funerar, deși nu este deloc exclusă posibilitatea ca unul dintre vasele respective să fi fost, în realitate, urnă. Aceste patru complexe nu au fost luate în considerare, datorită aceleiași incertitudini, nici în analiza asupra caracteristicilor mormintelor.

Ca și în cazul altor tipuri de morminte din Moesia Inferior, în complexe cu resturile incinerăției la rug depuse într-o urnă s-au găsit cel mai des ca piese de inventar vase ceramice: 12 vase în 11 morminte (19,64%), sau, dacă ne referim și la mormintele despre care nu știm cu siguranță dacă vasele găsite au fost inventar sau urne, 18 vase în 15 morminte. Excepțiile de la regula depunerii unui singur recipient ceramic drept inventar sunt puține, mai precis trei: Enisala M. 36 (în a cărei urnă s-au descoperit o oală miniaturală, lucrată cu mâna, și un fragment de „urcioraș”), M. XXIX (în care, pe lângă cană cu o toartă și fibulă, a mai fost ilustrat un urcior amforoidal²⁰, care nu este, cu siguranță, urnă, căci funcția amintită aparține unui vas de sticlă) și M. XLIII (cu trei recipiente – un vas-borcan, lucrat cu mâna, o ceașcă dacică, lucrată în aceeași tehnică, și o cupă cu două toarte, dar dintre cele trei vase unul era, foarte probabil, urnă). Varietatea formelor ceramice depuse ca inventar este surprinzător de mare. Preferința pare a fi, cel puțin până în prezent, acordată cănițelor – patru exemplare certe, posibil cinci (dacă în M. II-A m. 13 de la Noviodunum cănița era parte a inventarului funerar, și nu urnă), cărora li se adaugă și exemplarul din grupul celor patru complexe cu vase cu funcție incertă (și atunci numărul lor ar fi șase). Cupe s-au depus ca inventar în două morminte, deși numărul s-ar putea ridica la patru dacă se iau în calcul și cele două exemplare cu funcție incertă. Cu posibila excepție a oalei miniaturale, lucrate cu mâna (două exemplare, unul cert și unul cu funcție incertă), restul formelor se înregistrează doar o singură dată: cană cu toartă și tavă, cărora li se adaugă, cu o marjă de incertitudine, urciorul amforoidal (doar ilustrat în M. XXIX de la Enisala, fără referire în text), castronul (pe care l-am amintit la capace, din Enisala M. I), ceașca dacică (M. XLIII, din grupul celor cu vase cu funcție incertă) și vasul-borcan (în același complex). În afară de observația M. Mănușu-Adameșteanu, conform căreia întotdeauna ofrandele ceramice s-au depus în afara urnei, poziția vaselor ceramice nu a fost detaliată

²⁰ Mănușu-Adameșteanu 1984, pl. III/3.

decât pentru patru complexe. În M. 33, 36 și I de la Enisala vasele ceramice au fost găsite în urnă, iar tava din M. 3 de la Drașan a fost găsită spartă, în groapa complexului.

Locul următor, în ordinea descrescătoare a frecvenței, este ocupat de piesele de podoabă, găsite ca inventar în opt morminte (șase de la Enisala, și câte unul de la Noviodunum și Madara), ceea ce înseamnă un procent de 14,28%. Preferința, printre piesele de podoabă, este acordată mărgelilor (patru complexe de la Enisala), cerceilor (găsiți în două complexe de la Enisala și unul de la Madara), mai puțin inelelor (trei exemplare, dar grupate toate într-un singur mormânt, la Madara) și pandantivelor (doar la Noviodunum). Cu excepția mormântului mai înainte citat, de la Madara (trei inele, asociate cu cercei, toate lucrate din argint), în restul de șapte complexe s-a depus doar un singur tip de podoabă ca inventar. Jumătate din cele opt morminte aveau ca unic inventar doar podoabe (Enisala M. 22, XX, XCVII și Madara). Asocierile, în cazul restului de patru morminte cu podoabe ca inventar, sunt singulare ca tip: podoabe-ceramică (Enisala M. 27), podoabe-ceramică-opaiț (Noviodunum), podoabe-casetă? (Enisala M. 5) și podoabe-obiect metalic găsit în urnă, poate piesă de port (Enisala M. LXXII). În trei complexe, toate de la Enisala, M. XX, LXXII și XCVII, piesele de podoabă au fost găsite în urnă.

Numărul mormintelor cu resturile incinerăției la rug depuse în urnă în care s-au găsit piese de port, fără excepție fibule, este de cinci (8,92%), cărora li s-ar putea adăuga alte două complexe, tot de la Enisala, dacă obiectele metalice din urne aparțineau tot acestei categorii. Descoperite întotdeauna în urnă, fibulele se asociau doar într-un singur caz cu alte piese de inventar, mai precis ceramică (Enisala M. XXIX). Obiectul metalic din urna M. LXXII de la Enisala, posibil piesă de port, se combina cu un obiect de podoabă, mai exact cercel.

Oase de animal au fost găsite în groapa a cinci complexe de tipul celor aflate în discuție (patru la Enisala și unul la Niculițel). Cu excepția M. 9 de la Enisala, în care s-a mai găsit un fragment de unguentariu, în restul complexelor oasele de animal constituiau singura ofrandă.

Alte categorii de piese nu se întâlnesc, cel puțin deocamdată, decât cu titlu de excepție în rândul obiectelor de inventar din mormintele cu resturile incinerăției la rug depuse în urnă din Moesia Inferior: casetă (documentată doar printr-o broască de fier, din urna M. 5 de la Enisala), unguentariu (un fragment în M. 9 de la Enisala, dar fără ca autorul să precizeze din ce material a fost lucrat), vârf de săgeată (în urna M. XLIV de la Enisala), opaiț (în M. II-A m. 13 de la Noviodunum) și monedă, emisă în timpul domniei lui Traian (Butovo).

IV. ORIGINEA MORMINTELOR ȘI DATAREA LOR

Mormintele de incinerăție plane, în urne simple, neprotejate de pietre, cu sau fără capac și cu oasele calcinate doar parțial culese de la rug, reprezintă cele mai frecvente tipuri de înmormântări din Dobrogea în epoca Latène²¹. Mormintele de incinerăție în urnă aparțin populației de rând, consideră M. Babeș. Majoritatea lor se grupează cronologic în secolele IV-III a. Chr., dar se întâlnesc și ulterior, în secolul al II-lea a. Chr., la Zimnicea. Predominarea lor în necropola de la Enisala (sfârșitul secolului I p. Chr. și secolul următor) este de atribuit unei reactivări a ritualului sub influență romană²². Prezentă peste tot, din Dobrogea până în Slovacia și de la Dunăre până în podișul Moldovei, această formă de înmormântare este cea mai frecventă la daco-geți în a doua epocă a fierului, fiind practică de majoritatea covârșitoare a populației²³.

Mormintele de incinerăție în urne din anumite zone ale Moesiei Superior (Paraćin, Viminacium, Velesnica) sunt asociate cu tradiția sepulcrală dacică²⁴. În schimb, tipurile de morminte de incinerăție în urnă din nordul sau centrul Dalmației sunt interpretate ca supraviețuiri ale tradiției autohtone în timpul dominației romane, deși diversificarea materialelor din care sunt realizate urnele pare a se produce totuși

²¹ Irimia 1983, p. 87.

²² Babeș 1988, p. 8-9.

²³ Protase 1971, p. 68.

²⁴ Jovanović 1984, p. 149; Jovanović 2000, p. 207.

sub influență romană²⁵. Varietatea materialelor din care au fost construite urnele, indiferent de zonă sau de populația ce o locuia a fost mai demult subliniată. Alături de urnele din ceramică, provenite atât din zonele locuite de italici, cât și de autohtoni, se întâlnesc și urne de sticlă sau metal²⁶.

P. Galliou subliniază că tipul de mormânt de incinerare cel mai des întâlnit în Europa occidentală încă din cultura câmpurilor de urne este acela de incinerare cu receptacol (urnă de ceramică, metal sau sticlă sau lădiță din lemn). Alegerea receptacolului, predominant din ceramică, în nordul Galliei, are loc în funcție de gusturile personale și de statutul social al familiilor, care în această zonă preferă receptacolele de tradiție locală celor mai costisitoare, din sticlă, marmură sau plumb, care nu se întâlnesc decât în vestul extrem al zonei²⁷.

Comparativ cu Moesia Inferior, varietatea materialului din care au fost realizate urnele din Gallia este mult mai mare. Chiar și în mediul rural, în anumite necropole predomină urnele din sticlă²⁸. Pentru unele necropole, ca cele de la Saint Lambert, Pauvadou²⁹, sau Saint-Paul-Trois-Châteaux³⁰, apariția urnelor ceramice se produce mai târziu față de urnele de metal, în secolul al II-lea p. Chr., fiind pusă în legătură cu producția ceramică locală³¹. Deși foarte timpurie cronologic (epocă augusteică), necropola de la Gatasse, caracterizată prin predominarea incinerăției cu resturile de la rug depuse doar în urne ceramice, și mai puțin în groapă, relevă un decalaj notabil de romanizare între orașe și comunitățile rurale³².

Preferate în zona treverilor în secolul I p. Chr., mormintele cu resturile incinerăției depuse în urnă nu reprezintă o noutate în ritualul funerar, căci se se întâlnesc și în perioada hallstattiană, iar tradiția lor renaște în Latène³³.

Răspunsul la întrebarea referitoare la originea mormintelor din Moesia Inferior cu resturile arderii la rug depuse în urnă nu mi se pare unul simplu de dat, cel puțin în stadiul actual al cercetărilor. Greutatea formulării unui răspuns se datorează mai multor motive. Primul dintre ele este legat de concentrarea teritorială, pentru Moesia Inferior, a mormintelor de tipul celor analizat în rândurile de față într-o singură necropolă, practic, și anume cea de la Enisala (125 de morminte din cele 135 atestate până în prezent), și de atestarea lor sporadică în alte cimitire. Având în vedere diversitatea necropolelor în care s-au găsit morminte cu resturile incinerăției depuse în urnă, cred că răspunsul la întrebarea menționată trebuie să fie unul diferențiat, de la caz la caz.

Până în prezent, singurele necropole urbane din Moesia Inferior în care s-au descoperit complexe de acest tip sunt cele de la Noviodunum și Histria. Rezervele privind încadrarea tipologică a mormântului de la Noviodunum au fost deja menționate (vezi *supra*). Totuși, prezența într-un cimitir al unui oraș roman a unui complex de felul celor analizate în rândurile de față nu este deloc surprinzătoare. De regulă, mormintele cu resturile incinerăției depuse în urnă descoperite în necropole urbane din provincii învecinate sunt puține: Apulum³⁴, Sucidava³⁵, Romula-necropola tumulară³⁶, Poetovio³⁷, Viminacium³⁸ sau Aquincum³⁹. O excepție în acest sens, cel puțin deocamdată, este necropola nordică a Romulei, cu 25 de morminte cu

²⁵ Jovanović 1984, p. 154–157.

²⁶ Srejović 1962–1963, p. 85–88.

²⁷ Galliou 1989, p. 40, 43–44.

²⁸ Meffre, Leyraud 1987, p. 22.

²⁹ Beraud, Gebara 1987, p. 28.

³⁰ Bel 1987, p. 36.

³¹ Vezi nota 20.

³² Chausserie-Lapree, Nin 1987, p. 77–80.

³³ Ebel 1989, p. 89.

³⁴ Ciobanu, Rodean 1997, p. 183.

³⁵ Tudor 1970, p. 292.

³⁶ Leahu 1986, p. 155–157.

³⁷ Kujundžić 1982.

³⁸ Zotović, Jordović 1990.

³⁹ Topál 1993.

resturile arderii la rug depuse în urnă (24 cercetate sistematic) din 199 (20,3%)⁴⁰. Având în vedere însă că în zonă se găsesc și alte necropole, ce-i drept rurale, în care mormintele de acest tip sunt bine atestate (167 complexe la Locusteni⁴¹ și 13 la Daneți⁴², pentru a mă referi doar la două necropole mai mari), mă întreb dacă totuși explicația referitoare la predominarea ritualului amintit în cimitirul de la Locusteni nu trebuie căutată într-o particularitate zonală, nu neapărat într-o colonizare a unei comunități din *barbaricum*⁴³. Indiferent de opinia adoptată în legătură cu apartenența, carpică sau autohtonă, a cimitirului de la Locusteni, faptul că se găsește în interiorul unei provincii romane nu trebuie eludat, căci el devine astfel parte componentă, chiar dacă la periferie, a civilizației romane⁴⁴.

Nici prezența în necropola tumulară de la Histria a două morminte cu resturile incinerației depuse în urnă nu este surprinzătoare, având în vedere tradiția funerară din Dobrogea epocii fierului (ambele morminte de acest tip de la Histria sunt timpurii ca datare – secolul I p. Chr.) și diversitatea mare de tipuri de morminte prin care se caracterizează tumulii amintiți⁴⁵.

În afara celor două cimitire discutate, de la Noviodunum și Histria, celelalte morminte din Moesia Inferior cu resturile arderii la rug depuse în urnă s-au găsit în mediul rural. Chiar și în interiorul acestui grup, diferențele sunt destul de mari, și acesta este ce de-al doilea motiv care îngreuiază formularea unui răspuns referitor la originea mormintelor care fac subiectul acestei analize. Până acum, un singur mormânt de acest tip a fost atestat în necropola de la Butovo. Puținele detalii publicate în legătură cu acest complex permit totuși să se întrevadă combinarea dintre un ritual funerar cu rădăcini anterioare cuceririi romane și un obicei tipic roman, depunerea de monede. Emisă în timpul domniei lui Traian, moneda sugerează o încadrare cronologică a complexului de incinerație de la Butovo în secolul al II-lea p. Chr.

Necropola de la Enisala se particularizează în ansamblul cimitirelor rurale din Moesia Inferior prin predominarea aproape exclusivă a mormintelor cu resturile incinerației depuse în urnă (125, față de un mormânt cu resturile incinerației la rug depuse în groapă și patru cu resturile incinerației la rug depuse în cutie, cărora li se adaugă 13 morminte de inhumație). Deși predominarea depunerii resturilor arderii în urnă par să asocieze necropola de la Enisala cu descoperirile din Dacia, de la Locusteni, Soporu de Câmpie⁴⁶, Obreja⁴⁷ sau Daneți, totuși, în aceste cimitire, raportul dintre mormintele cu resturile incinerației la rug depuse în urnă și cele cu resturile arderii depuse în groapă sunt mai echilibrate decât la Enisala (167:48 la Locusteni, 136:27 la Soporu, 119:118 la Obreja, 13:2 la Daneți). În micile cimitire rurale din Dacia, proporția mormintelor cu resturile arderii depuse în urnă este diferită: la Lechința de Mureș⁴⁸, din opt morminte șase sunt de tipul celui aflat în discuție, la Morești⁴⁹ însă, doar două complexe din 15 au resturile arderii depuse în urnă, în timp ce la Leu⁵⁰ sunt două morminte de acest tip din trei. Un termen de comparație pentru situația de la Enisala este oferit de o altă necropolă din Moesia Inferior, cea de la Drașan. Termenul de comparație nu se referă la proporția sau la tipul mormintelor (13 morminte cu resturile incinerației depuse în groapă, față de unul în urnă și un complex de inhumație în groapă la Drașan), ci la preferința acordată, cu foarte puțin excepții, unui anumit tip de mormânt. Un al treilea motiv, pentru care formularea unei ipoteze cu privire la originea mormintelor cu resturile incinerației

⁴⁰ Babeș 1970, p. 172.

⁴¹ Popilian 1980.

⁴² Popilian 1982.

⁴³ Principalele argumente în favoarea ipotezei unei colonizări carpice la Horedt 1971, p. 584–587; Horedt 1973, p. 305–307; Opreanu 1998, p. 96–99 și 101–104.

⁴⁴ Veyne 2001, p. 330–331.

⁴⁵ Pentru o privire de ansamblu asupra necropolei romane timpurii de la Histria, vezi Oța, †Domăneanțu 2010.

⁴⁶ Protase 1976.

⁴⁷ Protase 2002.

⁴⁸ Protase, Vlassa 1959, p. 447.

⁴⁹ Horedt 1979, p. 62.

⁵⁰ Popilian, Niță 1982, p. 87–96.

la rug depuse în urnă este dificilă, se leagă de prezența fibulelor de tip carpic. În cazul unei provincii învecinate, Dacia, fibula amintită este socotită ca fiind de tip barbar⁵¹. Problema, pentru necropola de la Enisala, constă în valoarea pe care o putem acorda prezenței unui asemenea artefact – indicator al unei prezențe carpice efective sau mărturie a unei preluări de modă. De la început, trebuie subliniat faptul că procentul fibulelor de tip carpic, singurele fibule de altfel din cimitir, este mic la Enisala (cinci morminte din 160, deci 3,12%). Predominarea ca tip a fibulelor carpice caracterizează necropole din mediu provincial roman, precum Locusteni (16 fibule de acest tip, dar autorul nu precizează numărul de morminte în care au fost găsite)⁵², sau Daneți (trei morminte din 16, deci 18,75%) dar și necropole carpice, precum Săucești⁵³ (nouă morminte cu fibule carpice din 48, deci 18,75%), Dămieniști⁵⁴ (sigur opt morminte din 68, deci 11,76%, dar procentul este posibil să fie puțin mai mare, căci alte trei fibule provin din morminte distruse), Oncești-Canton⁵⁵ (trei morminte din 73, deci 4,10%), Văleni⁵⁶ (13 morminte din 606, deci 2,14%). Alte necropole în care s-au descoperit fibule de tip carpic, dar puține ca număr, sunt Obreja (două morminte din 244, deci 0,81%), Gălănești-Bărboasa⁵⁷ (un mormânt din 291, deci 0,34%) sau Gabăra⁵⁸ (un mormânt din 81, deci 1,23%). Indiferent de predominarea, sau nu, a fibulelor de tip carpic în raport cu alte tipuri de fibule, și indiferent de faptul că cimitirele sunt în Imperiul roman sau în afara lui, caracteristica este aceeași – procentul scăzut al mormintelor în care s-au depus fibule carpice. Nu poate fi omis un alt fapt, și anume prezența unei fibule de tip carpic în necropola tumulară a Histriei⁵⁹. Procentul mic al fibulelor de tip carpic de la Enisala, descoperirea unei fibule de același tip la Histria și absența, în necropola de la Enisala, a altor piese ce pot fi atribuite carpilor sunt argumentele care mă determină să pledez nu în favoarea unei prezențe efective carpice, cel puțin la Enisala, ci în favoarea unei explicații dintr-un alt registru – poate preluarea unei mode, prezența fibulei amintite în necropole din Moesia Inferior și în necropole din teritoriul est-carpatic putând fi presupusă, așa cum s-a mai făcut, dar cu referire la Locusteni, printr-o sursă comună de aprovizionare⁶⁰. Preluarea unor piese din teritoriul est-carpatic nu se reduce, în cazul de la Enisala, numai la fibule de tip carpic. Cerceii de bronz din M. LXXII și XCVII de la Enisala au analogii în secolele I a. Chr. – I p. Chr., în *dava* de la Poiana⁶¹, și mai ales în cea de la Brad⁶². Și cupa din M. XCV, cu analogii în nivelul IV de la Brad⁶³, Răcătău⁶⁴ sau Poiana⁶⁵, mărturisește preferința comună pentru un anumit tip de import roman. O ultimă observație ar mai fi de adăugat. Obiceiul deteriorării părții superioare a urnelor, sau cel al folosirii doar a jumătății inferioare a vasului, este comun necropolelor de la Enisala și Văleni. Ajustări ale urnelor de ceramică, precum tăierea doar a gâtului, a părții superioare, a bazei, sau chiar a unei jumătăți, și practicarea unei găuri pe umărul vasului caracterizează însă și o altă necropolă rurală, dintr-un spațiu mult îndepărtat geografic – cea de la Vatteville-La-Rue⁶⁶, pledând astfel pentru ipoteza unui comportament similar al diferitelor comunități rurale, fără eventuale implicații etnice. Cronologia mormintelor de la Enisala cu resturile incinerăției

⁵¹ Cociș 2004, p. 44–45.

⁵² Dacă ținem cont doar de mormintele enumerate la p. 88, atunci numărul este de 11, deci 3,79%.

⁵³ Căpitanu 1976b, p. 155 și 159.

⁵⁴ Mitrea 1989, p. 158.

⁵⁵ Mitrea 1989, p. 162.

⁵⁶ Ioniță, Ursachi 1988, p. 60–61.

⁵⁷ Căpitanu 1975, p. 64.

⁵⁸ Antonescu 1959, p. 477.

⁵⁹ Alexandrescu 1966, M. XXV¹, p. 218–220.

⁶⁰ Ioniță, Ursachi 1988, p. 61.

⁶¹ Vulpe, Teodor 2003, p. 64 și fig. 127/1, 3, 4.

⁶² Ursachi 1995, p. 239, pl. 208/14, 15.

⁶³ Ursachi 1995, pl. 192/10.

⁶⁴ Căpitanu 1976a, fig. 38/3, datat în secolul I p. Chr.

⁶⁵ Vulpe, Teodor 2003, p. 328, nr. 849, fig. 239/7, datată I-II p. Chr.

⁶⁶ Lequoy 1987, p. 59.

depușe în urne se eșalonează pe parcursul secolelor I⁶⁷ și II p. Chr., deși câteva recipiente ceramice par să sugereze și o eventuală datare mai târzie⁶⁸.

Cele mai târzii morminte cu resturile arderii la rug depuse în urnă sunt descoperirile izolate de la Hamcearca și Madara. Ultimul complex se particularizează în rândul mormintelor de același tip din Moesia Inferior printr-o neobișnuită, cel puțin deocamdată, acumulare de bijuterii, chiar dacă din argint. Absența detaliilor legate de tipul urnei, și mai ales faptul că, până în prezent, mormântul amintit este singura descoperire funerară publicată de la Madara sunt de natură să impună o maximă prudență în emiterea altor aprecieri. Aceeași prudență mi se pare recomandată și în cazul de la Hamcearca. Fiind o descoperire rămasă până acum izolată, nu se pot decât consemna analogiile urnei din complexul menționat⁶⁹, orice explicație rămânând, cel puțin deocamdată, hazardată. Analogiile amintite sugerează o datare a mormântului de la Hamcearca cel mai devreme la sfârșitul secolului al II-lea p. Chr., dacă nu chiar în secolul următor.

La întrebarea legată de tradiția funerară căreia i se atașează mormintele cu resturile incinerăției la rug depuse în urnă descoperite în Moesia Inferior nu cred că se poate da un singur răspuns. Tot ce pot spune, în acest moment, este că ritualul amintit este preferat, cel puțin în Moesia Inferior, în lumea rurală, indiferent de gradul, mai ridicat sau mai scăzut, de romanizare⁷⁰.

Catalog:

1. Butovo, „Kalvaka”

M. (Sultov 1983, p. 20);

2. Drașan

M. 3/1971 (Mašov 1975, p. 44, 46);

3. Enisala, jud. Tulcea

Morminte cu date folosite pentru statistică:

M. 1 (Babeș 1971, p. 24, nota 16, p. 20); M. 2 (Babeș 1971, p. 24, nota 16, p. 20); M. 3 (Babeș 1971, p. 24, nota 16, p. 20); M. 4 (Babeș 1971, p. 24, nota 16, p. 25); M. 5 (Babeș 1971, p. 24, 25, 26, 30); M. 6 (Babeș 1971, p. 25, 26, 30); M. 8 (Babeș 1971, p. 25, 26); M. 9 (Babeș 1971, p. 24, 25, 26, 28, 30); M. 10 (Babeș 1971, p. 26); M. 11 (Babeș 1971, plan general al necropolei); M. 12 (Babeș 1971, p. 25); M. 18 (Babeș 1971, p. 25, 26); M. 19 (Babeș 1971, p. 30); M. 21 (Babeș 1971, p. 24, 25, 26, 30); M. 22 (Babeș 1971, p. 24, 25, 26, 30); M. 27 (Babeș 1971, p. 25, 26, 30); M. 28 (Babeș 1971, p. 25); M. 29 (Babeș 1971, p. 24, 25, 26, 30); M. 30 (Babeș 1971, p. 24, 25, 26); M. 32 (Babeș 1971, p. 25, 29); M. 33 (Babeș 1971, p. 26); M. 35 (Babeș 1971, p. 24, 25, 26); M. 36 (Babeș 1971, p. 24, 26, 30, 31); M. 42 (Babeș 1971,

⁶⁷ M. XXIX – cana cu o toartă, din pastă cenușie, cu analogii la Poiana (Vulpe, Teodor 2003, p. 302, nr. 519, fig. 198/3) și Brad (Ursachi 1995, pl. 97/2); M. LXXII și XCVII – cercei de bronz; M. XCV – cupă cu două toarte, care se poate data însă și la începutul secolului al II-lea; M. XLIII – cupă cu analogii la Histria, în secolul I p. Chr. (Suceveanu 2000, tip XXIII.B, p. 102, nr. 17, p. 103, nr. 19, p. 103, nr. 20).

⁶⁸ Cele mai târzii complexe de la Enisala sunt M. 19 – oala din pastă cenușie, căreia nu i-am găsit analogii perfecte, dar a cărei formă seamănă cu vase descoperite la Mătăsaru și Udeni, și datate în secolul al III-lea p. Chr. (Bichir 1984, pl. XVI/1 și XIX/12), la Locusteni (Popilian 1980, pl. XX/M. 130.1) și Sopor de Câmpie, unde este datată chiar în a doua jumătate a secolului al III-lea p. Chr. (Protase 1976, pl. XLVI/5); M. 29 și LXIV – cănițe cu două toarte cu analogii în G 6 de la Durostorum, datat în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al II-lea p. Chr. și primele decenii ale secolului următor (Mușețeanu, Elefterescu 1992, p. 234, fig. 4/70); M. LIV – oală cu două toarte (Suceveanu 2000, tip XXXIII A, p. 108, nr. 2); M. LXX – căniță cu o toartă, datată în a doua jumătate a secolului al II-lea și în primele decenii ale secolului următor (Popilian 1976, tip VII.2, p. 198, nr. 604 și p. 105; Suceveanu 2000, tip XXXII.C, p. 106, nr. 52, datat în secolele II-III).

⁶⁹ Oala din pastă cenușie, folosită ca urnă, aparține tipului I. 11 (Popilian 1976, p. 89), și are analogii bune în Dacia, la Locusteni (Popilian 1980, pl. VI/M. 35.1, pl. XV/M. 99.1, pl. XVIII/M. 117.1), în mediul dacilor liberi din Muntenia, la Mătăsaru (Bichir 1984, pl. XIV/3), sau în mediul carpatic, la Poienești, Poiana-Dulcești Varniță (Bichir 1973, grupa B I, tip a, pl. LXIII/1, LXIV/2, 4) și Văleni (Ioniță, Ursachi 1988, oale tip 2 a, fig. 24.23 și 26.22).

⁷⁰ Vezi Oța 2000, p. 281–284, pentru discuția asupra cimitirelor rurale din Moesia Inferior.

p. 26); M. I (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32, 35); M. III (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32, 33); M. IX (Mănușu-Adameșteanu 1984, pl. III/1); M. x (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 33); M. XVII (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 36); M. XIX (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32); M. XX (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32); M. XXIV (Mănușu-Adameșteanu 1984, pl. III/6); M. XXVI (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32, 35, pl. VII/3–4, greșită trimiterea la pl. VI/2); M. XXIX (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 31, 32, 35, 36, 37); M. XXXII (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32); M. XLIV (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32); M. LIV (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32, 35); M. LIX (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32, 37); M. LXIV (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 34, pl. II/1), M. LXV (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32); M. LXXII (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32, 37); M. LXXVII (Mănușu-Adameșteanu 1984, pl. II/4); M. XC (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32, 37); M. XCII (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32); M. XCV (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 34); M. XCVII (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32, 37);

Morminte cu date care nu au fost folosite în statistică

Morminte cu date nesigure:

M. VIII (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32, 36); M. XXXIV (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 34); M. XLIII (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32, 34, 36, 37); M. LXX (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 33); M. LXXXVII (Mănușu-Adameșteanu 1984, p. 32);

Morminte fără date:

M. 7 (Babeș 1971, planul necropolei); M. 13 (Babeș 1971, planul necropolei); M. 14 (Babeș 1971, planul necropolei); M. 15 (Babeș 1971, planul necropolei); M. 16 (Babeș 1971, planul necropolei); M. 17 (Babeș 1971, planul necropolei); M. 23 (Babeș 1971, planul necropolei); M. 24 (Babeș 1971, planul necropolei); M. 39 (Babeș 1971, planul necropolei); M. 45 (Babeș 1971, planul necropolei); M. 46 (Babeș 1971, planul necropolei); M. 48 (Babeș 1971, planul necropolei);

4. General Toșevo

Al doilea tumul (Vasilčin 1983, p. 91);

5. Hamcearca

M. (Babeș 1971, p. 39, Scorpan 1973, p. 141);

6. Histria

T. VI (Condurachi et alii 1957, p. 66–69; Alexandrescu 1966, p. 213; Suceveanu 2000, p. 174, nr. 2), M. XXX¹ (Alexandrescu 1966, p. 221–222; Suceveanu 2000, p. 20–21, nr. 3, p. 163, nr. 1; Opaț 2003, p. 216);

7. Madara

M. (Filov 1911, p. 280; Ruseva-Slokoska 1991, p. 131, nr. 72 a-b, p. 187, nr. 236–237, p. 192, nr. 247);

8. Niculițel “pe Olinda”

Al treilea complex (Simion 2008, p. 191–192);

9. Noviodunum

M II-A m. 13 (Simion 1984, p. 77; Baumann 2009, p. 230–231, nr. 31);

10. Visterna

M. (Babeș 1971, p. 20, nota 8, p. 41; Scorpan 1968, p. 356–359; Bichir 1971, p. 666, nota 17).

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

- Alexandrescu 1966 – P. Alexandrescu, *Necropola tumulară*, p. 133–294. În: *Histria*. Vol. II, București, Editura Academiei, 1966.
- Antonescu 1959 – I. Antonescu, *Săpăturile de la Gabăra-Porcesți*, Materiale VI, 1959, p. 473–483.
- Babeș 1970 – M. Babeș, *Zu den Bestattungsarten im nördlichen Flachgräberfeld von Romula. Ein Beitrag zur Grabtypologie des römischen Daziens*, Dacia, N.S. XIV, 1970, p. 167–206.
- Babeș 1971 – M. Babeș, *Necropola daco-romană de la Enisala*, SCIV(A) 22, 1, 1971, p. 19–43.
- Babeș 1988 – M. Babeș, *Descoperirile funerare și semnificația lor în contextul culturii geto-dacice clasice*, SCIV(A) 39, 1988, 1, p. 3–29.
- Baumann 2009 – V. H. Baumann, *Lucernele de la Noviodunum*, Peuce, serie nouă VII (XX), 2009, p. 217–310.
- Bechert 1980 – T. Bechert, *Zur Terminologie provinzialrömischer Brandgräber*, ArchKorr 10, 1980, 3, p. 253–258.
- Bel 1987 – V. Bel, *La nécropole gallo-romaine de Saint-Paul-Trois-Châteaux (Drôme)*, p. 35–42. În: *Nécropoles à incinération du Haut-Empire, Table Ronde de Lyon (30–31 mai 1986)*, Lyon, Direction des Antiquités Historiques Rhône-Alpes, 1987.
- Beraud, Gebara 1987 – I. Beraud, C. Gebara, *Les nécropoles de Fréjus (Var)*, p. 25–33. În: *Nécropoles à incinération du Haut-Empire, Table Ronde de Lyon (30–31 mai 1986)*, Lyon, Direction des Antiquités Historiques Rhône-Alpes, 1987.
- Bichir 1971 – Gh. Bichir, *Precizări în legătură cu unele lucrări recent apărute*, SCIV(A) 22, 1971, 4, p. 663–670.
- Bichir 1973 – Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, Editura Academiei, 1987 (col. Biblioteca de Arheologie XX).
- Bichir 1984 – Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, Editura Academiei, 1984 (col. Biblioteca de Arheologie XLIII).
- Căpitanu 1975 – V. Căpitanu, *Necropola daco-carpică de incinerație din secolul al III-lea de la Gălănești-Bărboasa, comuna Oncești, județul Bacău*, Carpica VII, 1975, p. 63–116.
- Căpitanu 1976a – V. Căpitanu, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în așezarea geto-dacică de la Răcătău (județul Bacău)*, Carpica VIII, 1976, p. 49–120.
- Căpitanu 1976b – V. Căpitanu, *Necropola daco-carpică de la Săucești, județul Bacău*, Carpica VIII, 1976, p. 151–182.
- Chausserie-Lapree, Nin 1987 – J. Chausserie-Lapree, N. Nin, *La nécropole à incinération d'époque augustéenne de la Gatasse, Commune de Martigues (Bouches-du-Rhône)*, p. 77–85. În: *Nécropoles à incinération du Haut-Empire, Table Ronde de Lyon (30–31 mai 1986)*, Lyon, Direction des Antiquités Historiques Rhône-Alpes, 1987.
- Ciobanu, Rodean 1997 – R. Ciobanu, N. Rodean, *Raport preliminar privind cercetările arheologice de salvare din Dealul Furcilor – Alba Iulia. Campania 1995 (1)*, în *Apulum XXXIV*, 1997, p. 177–196.
- Cociș 2004 – S. Cociș, *Fibulele din Dacia romană. The Brooches from Roman Dacia*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2004 (col. Bibliotheca Ephemeris Napocensis 3).
- Condurachi et alii 1957 – E. Condurachi et alii, *Șantierul arheologic Histria*, Materiale IV, 1957, p. 9–101.
- Ebel 1989 – W. Ebel, *Die römischen Grabhügel des ersten Jahrhunderts im Treverergebiet*, Marburg, 1989 (col. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, 12).
- Filov 1911 – B. Filov, *Novootkriti starini (Découvertes archéologiques en Bulgarie pendant 1910–1911)*, IzvestijaBAD II, 1911, p. 268–287.
- Galliou 1989 – P. Galliou, *Les tombes romaines d'Armorique. Essai de sociologie et d'économie de la mort*. Documents d'Archéologie Française, 17, Paris, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1989.
- Getov 1970 – L. Getov, *Pogrebalni običaj i grobni saorazženija u trakite prez rimskata epoha (I-IV v.) (Coutumes et constructions funéraires chez les Thraces pendant l'époque romaine)*, ArheologijaSofia XII, 1970, 1, p. 1–12.
- Hoddinott 1975 – R. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity. An Archaeological Introduction*, Londra și Tonbridge, Ernest Benn Limited, 1975.
- Horedt 1971 – K. Horedt, *Zur Deutung des Grabfeldes von Soporul de Câmpie*, ActaMN VIII, 1971, p. 583–587.
- Horedt 1973 – K. Horedt, *Interpretări arheologice. II*, SCIV(A) 24, 1973, 2, p. 299–310.
- Horedt 1979 – K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, Kriterion, 1989.
- Ioniță, Ursachi 1988 – I. Ioniță, V. Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iași, Editura Junimea, 1988.
- Irimia 1983 – M. Irimia, *Date noi privind necropolele din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica XVI, 1983, p. 69–148.
- Jovanović 1984 – A. Jovanović, *Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije (Forms of Burial in the Territory of Yugoslavia in the Time of Roman Empire)*, Belgrad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski Fakultet, col. Centar za arheološka istraživanja Knjiga 3, 1984.
- Jovanović 2000 – A. Jovanović, *Romanization and ethnic elements in burial practice in the southern part of Pannonia Inferior and Moesia Superior*, p. 204–214. În: J. Pearce, M. Millet, M. Struck (eds.), *Burial, Society and Context in the Roman World*, Oxford, Oxbow Books, 2000.
- Kujundžić 1982 – Z. Kujundžić, *Poetovijske Nekropole (Die Nekropolen von Poetovio)*, Ljubljana, Natisnila Tiskarna „Jože Moškrič”, 1982.
- Leahu 1986 – V. Leahu, *Mormânt de incinerație descoperit la Romula*, CAMNI VIII, 1986, p. 155–158.

- Lequoy 1987 – M.-C. Lequoy, *La nécropole gallo-romaine de Vatteville-la-Rue (forêt de Brotonne-Les Landes-Seine Maritime)*, p. 55–68. În: *Nécropoles à incinération du Haut-Empire, Table Ronde de Lyon (30–31 mai 1986)*, Lyon, Direction des Antiquités Historiques Rhône-Alpes, 1987.
- Mašov 1975 – S. Mašov, *Trakijski nekropol or rimskata epoha pri s. Drašan, Vračanski okrąg (Nécropole thrace de l'époque romaine près du village Drašan, dép. de Vraca)*, *Arheologija Sofia* XVII, 1975, 1, p. 41–50.
- Mănucu-Adameșteanu 1984 – M. Mănucu-Adameșteanu, *Necropola daco-romană de la Enisala, com. Sarichioi, jud. Tulcea, Peuce IX*, 1984, p. 31–37.
- Meffre, Leyraud 1987 – J.-C. Meffre, J.-C. Leyraud, *Contribution à l'étude des espaces funéraires en milieu rural (Haut-Empire) – Nord Vaucluse*, p. 19–23. În: *Nécropoles à incinération du Haut-Empire, Table Ronde de Lyon (30–31 mai 1986)*, Lyon, Direction des Antiquités Historiques Rhône-Alpes, 1987.
- Mitova-Džonova 1972 – D. Mitova-Džonova, *Glineni urni s izobraženie na čoveško lice ot Mizija (Gesichtsurnen aus Moesien)*, *Izvestija Sofia* XXXIII, 1972, p. 203–211.
- Mitrea 1989 – I. Mitrea, *Noi contribuții arheologice la cunoașterea istoriei și civilizației dacilor liberi de la est de Carpați în secolele II-III*, *Carpica XX*, 1989, p. 149–192.
- Mușețeanu, Elefterescu 1992 – C. Mușețeanu, D. Elefterescu, *Contribuții privind ceramica romană la Durostorum (III)*, *Pontica XXV*, 1992, p. 221–239.
- Müller 1977 – G. Müller, *Die römischen Gräberfelder von Novaesium*, Berlin, Mann, 1977 (col. Novaesium VII).
- Opaț 2003 – A. Opaț, *'Table' amphora versus 'table' pitcher in the Roman Dobrudja*, *RCRF Acta* 38, 2003, p. 215–218.
- Opreanu 1998 – C. Opreanu, *Dacia Romană și Barbaricum*. Timișoara, Editura Mirton, 1998.
- Oța 2000 – L. Oța, *Necropole din Moesia Inferior în secolele I-III p. Chr.*, *Apulum XXXVII*, 2000, 1, p. 279–292.
- Oța 2007a – L. Oța, *Busta in Moesia Inferior*, p. 75–99. În: Sirbu, V., Luca, S.A. (eds.), *Funerary Practices in Europe, before and after the Roman Conquest (3rd century BC–3rd century AD). Proceedings of the 8th International Colloquium of Funerary Archaeology, 4th–7th October 2007*, (Acta Terrae Septemcastrensis, VI, 1).
- Oța 2007 b – L. Oța, *Mormintele din Moesia Inferior cu resturile incinerăției la ustrina depuse în groapă*, *Apulum*, XLIV, 2007, p. 223–241.
- Oța 2009 – L. Oța, *Post-funeral practices in Moesia Inferior. Archaeological information*, *Dacia N.S. LIII*, 2009, p. 107–137.
- Oța, +Domăneanțu 2010 – L. Oța, +C. Domăneanțu, *Remarques sur les tombes du haut-Empire d'Histria*, p. 393–400. În: M. V. Angelescu, I. Achim, A. Băltăc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez (eds.), *Antiquitas istro-pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, Mega, 2010.
- Popilian 1976 – Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1976.
- Popilian 1980 – Gh. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1980.
- Popilian 1982 – Gh. Popilian, *Necropola daco-romană de la Daneți*, *Thraco-Dacica III*, 1982, p. 47–67.
- Popilian, Niță 1982 – Gh. Popilian, T. Niță, *Necropola daco-romană de la Leu*, *Oltenia IV*, 1982, p. 87–96.
- Protase 1971 – D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco romani*, București, Editura Academiei, 1971.
- Protase 1976 – D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Sopor de Câmpie*, București, Editura Academiei, 1976.
- Protase 2002 – D. Protase, *Obreja. Așezarea și cimitirul daco-roman, secolele II-IV. Dovezi ale continuității în Dacia*, Cluj Napoca, Nereamia Napocae, 2002.
- Protase, Vlasa 1959 – D. Protase, N. Vlasa, *Săpăturile de la Lechința de Mureș și Cipău*, *Materiale VI*, 1959, p. 445–452.
- Ruseva-Slokoska 1991 – L. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia*, Sofia, The Bulgarian Academy of Sciences through Cromwell Editions, 1991.
- Sanie 1981 – S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n.-III e.n.)*, Iași, Editura Junimea, 1981.
- Sanie 1994 – S. Sanie, *Barboși*, p. 157–158. În: *EAIVR*, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1994.
- Scorpan 1968 – C. Scorpan, *Contribuții arheologice la problemele etnice ale Dobrogei antice*, *Pontica I*, 1968, p. 341–378.
- Scorpan 1973 – C. Scorpan, *La continuité de la population et des traditions gètes dans les conditions de la romanisation de la Scythia Minor*, *Pontica VI*, 1973, p. 137–151.
- Scorpan 1974 – C. Scorpan, *Mormânt getic de epocă romană la Aliman*, *Pontica VII*, 1974, p. 239–246.
- Simion 1984 – G. Simion, *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum*, *Peuce IX*, 1984, p. 75–88.
- Simion 2008 – G. Simion, *Une nécropole gétique d'époque romaine de Niculitel – le département de Tulcea*, p. 191–200. În: V. Sirbu, R. Ștefănescu (eds.), *Funerary Practices in Central and Eastern Europe (10th c. B.C. – 3rd c. A.D.). Proceedings of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology, Tulcea (Dobruja – Romania), 10th–12th October 2008*, Brăila-Brașov, 2008.
- Srejić 1962–1963 – D. Srejić, *Nécropoles romaines du Haut Empire en Yugoslavie (rez.)*, *Starinar XIII-XIV*, 1962–1963, p. 85–88.
- Struck 1996 – M. Struck, *Römische Grabfunde und Siedlungen im Isartal bei Ergolding, Landkreis Landshut*, Kallmünz, Verlag Michael Lassleben, 1996 (col. Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, Reihe A, Band 71).
- Suceveanu 2000 – Al. Suceveanu, *La céramique romaine des Ier – IIIe siècles ap. J. -C.* În: *Histria*, X, București, CIMEC, 2000.
- Sultov 1983 – B. Sultov, *Sivočerna kuhnerska keramika ot Hotnica, Pavlikeni i Butovo (Schwarzgraue Küchenkeramik aus Hotnica, Pawlikeni und Butovo)*, *Godišnik Severna IX*, 1983, p. 17–27.

- Topál 1993 – J. Topál, *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road)*, Budapest, 1993.
- Tudor 1970 – D. Tudor, *Sucidava VII (1960–1961, 1963–1966)*, Materiale IX, 1970, p. 281–296.
- Ursachi 1995 – V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, București, Bibliotheca Thracologica X, 1995.
- Vasilčin 1983 – I. Vasilčin, *Mogilni pogrebenija ot Tolbuhinski okrąg (Hügelbestattungen im Bezirk Tolbuhin)*, Izvestija Varna 19 (34), 1983, p. 88–93.
- Veyne 2001 – P. Veyne, „*Humanitas*”: romani și nu, p. 310–331. În: A. Giardina (coord.), *Omul roman*, Iași, Editura Polirom, 2001 (trad. D. Cojocaru).
- Vulčeva 1997 – D. Vulčeva, *Tumular Burials in Thrace and Moesia Inferior and the Tumuli in other European Provinces*, p. 644–653. În: P. Roman (ed.), *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations, Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology, vol. II, Constanța-Mangalia-Tulcea, 20–26 May 1996*, București, Romanian Institute of Thracology and the Publishing House Vavila Edinf SRL, 1997.
- Vulpe, Teodor 2003 – R. Vulpe, S. Teodor, *Piroboridava. Așezarea geto-dacică de la Poiana*, București, Bibliotheca Thracologica XXXIX, 2003.
- Zotovič, L., Jordovič, Č. 1990 – L. Zotovič, Č. Jordovič, *Viminacium. Nekropole Više Grobalja*, Belgrad, 1990.

ABREVIERI

- ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
- ArchKorr – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
- ArheologijaSofia – Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej, Sofia
- CAMNI – Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București
- Dacia N. S.- Dacia Nouvelle Série. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
- EAIVR – *Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României*, sub red. C. Preda, București
- GodišnikSeverna – Godišnik na Muzeite ot Severna Bălgarija, Veliko Tărnovo
- IzvestijaBAD – Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Družestvo, Sofia
- IzvestijaSofia – Izvestija na Arheologičeskija Institut, Sofia
- IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
- Materiale – Materiale și Cercetări Arheologice, București
- RCRFAcra – Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
- SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București